

Pierwszy „Wielki Kraków” – proces „pęknięcia” murów obronnych Krakowa 1791–1802

Rok 1802 stanowi niezwykle ważną cezurę w dziejach Krakowa. Data ta wyznacza moment przełomowy w rozwoju przestrzennym krakowskiego zespołu osadniczego i jest kluczem do zrozumienia wielu zagadnień z dziedziny historii, architektury i urbanistyki Krakowa. Jest to rok, kiedy ostatecznie „pękły” średniowieczne granice miasta, których realnym i symbolicznym zarazem wyznacznikiem były mury obronne. Nowe, wytyczone wówczas granice objęły obszar ponad kilkakrotnie większy aniżeli dotychczasowy. Do Krakowa włączono tereny przedmiejskie, które formowały się w ciągu kilku ubiegłych wieków wytwarzając własne struktury administracyjne. Groble, Nowy Świat, Grabary, czyli Piasek, Biskupie, Pędzichów czy Wesoła, mające dotąd własną specyfikę i żyjące w poczuciu swej odrębnej tożsamości¹, stały się terenami szybkiej, acz nie do końca konsekwentnej działalności urbanistycznej. Jednocześnie w obszar Krakowa włączono dwa organizmy miejskie: Kazimierz i Kleparz, które posiadając XIV-wieczny rodowód swych dziejów lokacyjnych, nowy kształt terytorialny powitały bez entuzjazmu, a nawet z pewną wrogością. Wymienione wyżej uwarunkowania stworzyły z jednej strony określone trudności, a z drugiej wytyczyły kierunki dalszego rozwoju Krakowa, które w pewnej mierze obowiązują do dzisiaj.

Jest rzeczą charakterystyczną, że przypadająca w 2002 roku dwusetna rocznica rozszerzenia granic Krakowa przeszła niemal niezauważalnie. Być może trochę dlatego, że jako społeczeństwo wciąż zbyt mało doceniamy historyczną rolę rozwiązań prawnych i administracyjnych, tworzących instrumenty i struktury do działań przyszłościowych. Zapewne też i z tego powodu, że rozszerzenie granic z 1802 roku traktujemy wstydliwie jako dzieło okupanta austriackiego. Jeżeli tak, to zupełnie niesłusznie, bowiem decyzja władz austriackich była wynikiem konsekwentnie prowadzonego działania, podjętego już przez Sejm Wielki (1788–1792), a nie doprowadzonego do szczęśliwego finału jedynie za sprawą lawiny tragicznych zdarzeń politycznych z końca XVIII wieku. Tak czy inaczej, powstanie pierwszego „Wielkiego Krakowa” to owoc polskiego programu, wypracowanego przy udziale Sejmu, króla i władz miejskich.

Miasto – kościół i rynek

Dzieje rozwoju przestrzennego miasta to jedno z ważniejszych zagadnień w historii Krakowa. O jego kształcie w cza-

Kopia aktu lokacji Krakowa, Kopernia, 5 VI 1257, wł. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, fot. R. Korzeniowski, oryg. w Archiwum Państwowym w Krakowie, Zbiór Dokumentów Archiwum Akt Dawnych, perg. nr 2

sach prehistorycznych i w okresie wczesnego średniowiecza nie wiemy wiele. Źródła pisane są niezwykle mało wymowne. Arabski dyplomata i żydowski kupiec w jednej osobie, Ibrahim ibn Jakub, wzmiankował trzykrotnie Kraków w swej relacji z podróży do Europy Środkowej (965/66). Nazywał go drugą siedzibą księcia czeskiego Bolesława, wskazując na jego istotną rolę jako ośrodka handlowego, ale nie wspominał o jego kształcie i wyglądzie. Nic też nowego nie wnoszą do omawianego tematu inne przekazy z X i XI wieku. Z XII wieku pochodzą natomiast dwa ciekawe źródła. W jednym z nich, przechowywanym w klasztorze w Nienburgu nad rzeką Saalą, spotykamy zdanie: *Cracovva urbs ecclesia et mercatus* – Miasto

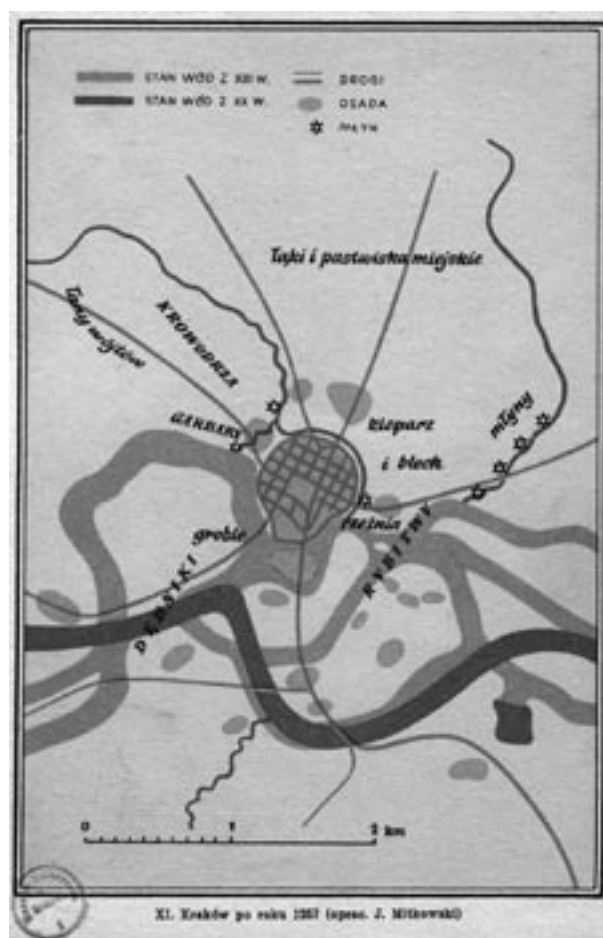
¹ Z literatury dotyczącej podkrakowskich jurydyk na szczególną uwagę zasługują prace W. Kolaka, *Jurydyki krakowskie*, [w:] „Archeion”, t. 38, 1962, s. 219–240. Zob. np. *Inwentarz akt jurydyk krakowskich*, oprac. W. Kolak, Warszawa 1968.

Kraków z kościołem i rynkiem². Najprawdopodobniej jest to pierwszy przekaz źródłowy, w którym natrafiamy na informację, wprowadzie bardzo lakoniczną, odnoszącą się do wyglądu miasta. Pomiędzy 1139 a 1154 rokiem powstała na dworze króla sycylijskiego Rogera II księga z opisem geograficznym różnych państw i miast europejskich. Pośród nich znalazł się i Kraków, określony jako „miasto piękne i wielkie o wielu domach i mieszkańcach, targach, winnicach i ogrodach”³. Doceniając wartość tego przekazu źródłowego nadal niewiele wniosków możemy wyciągnąć na temat kształtu terytorialnego miasta. Dopiero akt lokacji z 1257 roku zawiera pierwszy w dziejach Krakowa szczegółowy opis granic. Uściślijmy jednak, że nie jest to opis granic miasta, ale granic użytków rolnych – pastwisk i gruntów ornych, nadanych miastu przez księcia. Mamy więc w miarę dokładne przedstawienie terenów przedmiejskich, należących do gminy miejskiej, a o samym mieście ani słowa. Kształt lokacyjnego Krakowa trzeba było więc ustalić na podstawie innych źródeł, analizy miejscowych układów przestrzennych i badań archeologicznych.

Mieszczanie i przedmieszczanie

Początkowo sądzono, że Kraków lokacyjny to miasto w granicach dzisiejszych Plant, czyli zawierający się wewnątrz pierścienia murów obronnych, jakie zachowały się do początku XIX wieku. Dzisiaj wiemy, że rzeczywistość była dużo bardziej skomplikowana. Północne granice miasta nie sięgały bowiem Bramy Floriańskiej, której w 1257 roku jeszcze nie było. Kraków kończył się na linii wyznaczonej przez fosę i, zapewne, ziemny wał, a która poprowadzona została równolegle do ul. św. Marka, na tyłach posesji północnej strony tej ulicy⁴. Badania północnego odcinka murów obronnych, przeprowadzone w ostatnich latach, potwierdziły zasadniczo ten pogląd⁵. Dopiero pół wieku później, ok. 1300 roku, za panowania Wacława II doszło do pierwszego rozszerzenia granic Krakowa, które sięgnęły linii dzisiejszych Plant.

Drugie rozszerzenie granic należy wiązać z XIV-wieczną lokacją *nova civitas in Okol* (nowego miasta na Okole). Chodzi tu o nieudaną próbę stworzenia miasta na południowym skraju stożka Prądnika, pomiędzy Wawelem a dzisiejszym pl. Wszystkich Świętych. Próba ta została podjęta w 1335 roku, ale jej finałem było przeniesienie praw lokacyjnych na osadę koło kościoła św. Floriana, gdzie w 1366 roku powstało miasto Florencja, nazwane później Kleparzem⁶. Teren pierwotnej lokacji – Okół, został włączony do Krakowa mniej więcej po 1346 roku, bowiem w tym roku po raz

Kraków po roku 1257 wg oprac. J. Mitkowskiego, Kraków lokacyjny. Studia nad rozwojem miasta, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957, tabl. XI

ostatni spotykamy w źródłach wiadomość o odrębnym mieście istniejącym pod tą nazwą. Dopiero od włączenia Okołu do Krakowa, tj. od połowy XIV wieku, możemy mówić o zamknięciu się granic Krakowa na linii dzisiejszych Plant. Od tego momentu aż do końca XVIII wieku miasto nie podjęło skutecznych prób wyjścia poza mury obronne.

Należy jednak zaznaczyć, że w okresie średniowiecznym i nowożytnym rozwój miasta nie był tożsamy z ekspansją terytorialną. Po pierwsze, Kraków niezwykle dynamicznie rozwijał się „do wewnątrz”, a kryteriami tego rozwoju był postęp demograficzny, społeczny, gospodarczy i infrastrukturalny. Bardziej szczegółowe omawianie tych procesów nie wchodzi oczywiście w zakres niniejszego artykułu, ale ich zasygnalizowanie jest konieczne. Odrębną sprawą był także, inaczej niż dzisiaj rozumiany, rozwój terytorialny, który wciąż trwał, mimo nie naruszanej granicy, jaką stanowiły mury miejskie. Wyrażał się on zakupywaniem przez gminę miejską wsi, folwarków, cegielni, młynów czy kamieniołomów leżących pod murami miasta, a nie ciągłym przekraczaniem granic, wyznaczanych przez fortyfikacje.

Należy więc koniecznie rozróżnić funkcjonowanie miasta *infra muros* (wewnątrz murów) i *extra muros* (na zewnątrz murów). Inaczej mówiąc, należy wyodrębnić – co jest niezwykle ważne dla zrozumienia procesów z końca XVIII wieku – miasto właściwe (*infra muros*) i tereny należące do miasta (*extra muros*). Był to jeden organizm, ale funkcjonujący dualistycznie.

² Cyt. za J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. I, Kraków 1992, s. 126.

³ T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle Księgi Rogera geografii arabskiego z XII w. al. – Idrisięgo*, Kraków 1945, s. 137–144.

⁴ T. Dębowski, *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa*, [w:] „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XLVIII, 1996.

⁵ W. Niewalda, H. Rojowska, E. Zaitz, *Średniowieczne fortyfikacje Krakowa, odcinek północny*, [w:] *Krakowska Teka Konserwatorska*, t. II, Kraków 2001.

⁶ J. Wyrozumski, op. cit., s. 262–265.

Tereny podmiejskie należące do miasta miały ten sam zarząd (choć często realizowany na gruncie dzierżawy), podlegały temu samemu porządkowi prawnemu i systemowi finansowo-podatkowemu, ale mieszkańiec należący do Krakowa wsi Grzegórzki (zakupionej w 1388 roku) był nadal chłopem i nie cieszył się prawami obywatela miasta. Podobnie mieszkaniec Garbar nie był mieszczaninem, lecz przedmieszczaninem, choć Garbary należały do Krakowa. Rozwój terytorialny miasta, poczynając od lokacji 1257 roku, dokonywał się więc bez naruszania granic miasta właściwego. Takie rozumienie sprawy było zresztą logiczne i rozumne. Inwestując w mury obronne – gwarancję swego bezpieczeństwa, gmina miejska nie mogła wciążyć poniesionych nakładów przez zmianę linii fortyfikacji. Wyjście Krakowa poza drewniano-ziemne wały z czasów Leszka Czarnego (zbudowane po 1286 roku) spowodowało powstanie nowych, nowoczesnych i murowanych obiektów obronnych (mury, baszty, bastiony, basteje), które modernizowano i dobudowywano w okresie od XIV do XVII wieku.

Dopóki opierano bezpieczeństwo miasta na murach obronnych, wszelkie postulaty rozszerzenia granic miasta były skazane na niepowodzenia. Postulaty takie jednak były. Stanisław Sarnicki w *Księgach Hetmańskich*, napisanych za czasów Stefana Batorego, zgłosił królowi niezwykle śmiały plan włączenia do Krakowa Kleparza, Biskupiego, Garbar i okolic kościoła św. Mikołaja, a następnie otoczenie włączonych przedmieść mocnym wałem z basztami. Swoją plan Sarnicki wsparł następującym wywodem: „I miasta by uczynił połowicę więcej i po sobie pamiątkę wieczną. Żebyśmy jak Kazimierz od Kazimierza Wielkiego, tak ten przyczynę miasta nazwalibyśmy Stefanopolis lub Stefanią”⁷. Niestety ani Batory, ani żaden z następnych władców nie podjął tego pomysłu i plan Sarnickiego czekał na realizację do ostatnich lat istnienia Rzeczypospolitej. Zanim jednak do tego doszło, Kraków musiał przejść okres głębokiego upadku, którego apogeum przypadło na lata 20. XVIII wieku. Jednym z istotnych elementów tego upadku było ogromne osłabienie stanu posiadania miasta *extra muros*. Mówimy tutaj w istocie o procesie powstawania jurydyk, czyli odrębnych terytorialnych jednostek prawnych, które powstały (najczęściej prawem kaduka) na gruncie należącym do miasta. Były to przedmiejskie osady, zawładnięte w rozmaity sposób przez duchownych, szlachtę lub Akademię Krakowską. Proces ten dokonał się pomiędzy końcem XVI a XVIII wieku, przy czym właśnie w tym stuleciu jurydyk pod Krakowem powstało najwięcej. Wynikało to ze słabości Krakowa, który nie potrafił przeciwstawić się bezprawiu. W ten sposób na gruntach nadanych Krakowowi jeszcze przez Bolesława Wstydliwego w 1257 roku oraz na terenach, w których posiadanie Kraków wszedł w czasach późniejszych, powstał ciasny niczym gorset wieniec jurydyk, niezależnych od władz miejskich i ograniczających w znaczny sposób możliwości rozwoju gospodarczego Krakowa. Sytuacja zmieniła się też na niekorzyść po I rozbiorze Polski (1772), który uczynił z Krakowa peryferyjne miasto nadgraniczne. Niewiele też, w szerszej perspektywie historycznej, zdziałała w Krakowie komisja *Boni Ordinis*, powołana w 1775 roku, choć nie sposób nie zauważyć, że była to pierwsza od dłuższego czasu instytucja formułująca pewne wnioski natury ogólnorozwojowej, patrząca na miasto jako całość, szukająca innych sposobów wyj-

ścia z kryzysu niż odwoływanie się do subwencji rządowych lub przypomnienie o starych przywilejach Krakowa.

Od zespołu miejskiego do jednolitego miasta

Wobec ogólnej słabości miasta, impuls do rozszerzenia granic Krakowa wyszedł z zewnątrz. Obradujący od 1788 roku Sejm Wielki uznał poprawę stanu polskich miast za jeden z priorytetów. Wyrazem tego stało się Prawo o miastach, uchwalone ku radości jednych i rozpacz drugich 18 kwietnia 1791 roku. Była to pierwsza tego typu ogólna ustawa państwowa, formułująca jednolite, nowożytne podstawy ustroju administracyjnego. Ustawa ta uznawała potrzebę włączenia do większych miast Rzeczypospolitej, a za takie miasto został uznany m.in. Kraków, otaczających go jurydyk i przedmieść. Włączenia te miały objąć, jak zapisano: „jurydyki świeckie i duchowne, tudzież drobne miasteczka w obrębie lokalnym gruntów, początkowo miastom nadanych potworzone, jak są dotąd w posesji, co do samej tylko sądowności i policji znosimy; owszem, też jurydyki pod jurysdykcję magistratów miejskich poddajemy, wszelkie zaś czynsze i dochody jakiegokolwiek natury dla właścicieli tychże gruntów jurydyk ostrzegamy”⁸.

Rzecz nie odbyła się jednak automatycznie, ale stopniowo. Konkretnie działanie rozpoczęto na podstawie rozporządzenia wykonawczego króla Stanisława Augusta, wydanego 5 lipca 1791 roku⁹. Rozporządzenie to świadczyło o pewnym rozsądku urzędników królewskich, którzy uznali potrzebę konsultacji z władzami poszczególnych miast zakresu rozszerzenia granic. Dla Krakowa przewidziano następującą procedurę. Utworzono trzy części miasta, nazwane pryncypalnymi (Kraków z Garbarami, Kleparz z Wesołą i Kazimierz z Stradomiem). Docelowo wyznaczono w ten sposób konieczność połączenia tych trzech organizmów w jeden, ale zachowano czasowo odrębność władzy magistrackiej w każdym z miast krakowskiego zespołu osadniczego. Jednocześnie magistraty Krakowa, Kleparza i Kazimierza miały dokonać wytypowania jurydyk i gruntów, które należało włączyć do „Wielkiego Krakowa”. Jak więc widać, w procesie decyzyjnym odwołano się do samych mieszczan. Władze Krakowa, nie należące do entuzjastów rozwiązań prawnych Sejmu Wielkiego, dostrzegły w tym pewną szansę i już 1 sierpnia 1791 roku zaprzysięgły ustawę o miastach¹⁰. Najdłużej z zaprzysiężeniem zwlekał, bo aż do 8 sierpnia, mogący stracić najwięcej Kazimierz¹¹. Równolegle rozpoczęto opracowywanie wywodu prawnego dla uzasadnienia swoich racji terytorialnych. Rajcy miejscy, co obiektywnie

⁷ J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. II, Kraków 1984, s. 157–158.

⁸ Prawo o miastach, *Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej*, 1791, art. III, *O sprawiedliwości dla mieszczan*, pkt 2.

⁹ *Materiały do Słownika Historyczno-Geograficznego Województwa Krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, red. W. Semkowicz, Wrocław 1960, s. 109.

¹⁰ Ibidem, s. 109.

¹¹ Ibidem, s. 109.

Widok Krakowa od północy, Norymberga 1493, wyk. w prac. M. Wolgemuta i W. Pleydenwurffa wg rys. K. Celtisa, w *Liber chronicarum* H. Schedla, drzeworyt, 53 x 22,5 cm, wł. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, nr inw. MHK 1591/VIII, fot. R. Korzeniowski

trzeba przyznać, wywiązali się ze swego zadania znakomicie, zapewne za sprawą swych służb archiwalnych. Zwraca uwagę doskonała znajomość zagadnienia dotyczącego owych gruntów „początkowie miastu nadanych”. Zdanie to odniesiono najślusniej do lokacji Krakowa, gdzie właśnie grunty te zostały określone. Sięgnijmy więc jeszcze raz do owego źródła.

Zgodnie z literą dokumentu z 1257 roku Kraków otrzymał od Bolesława Wstydlivego wieś Rybitwy z przynależnościami oraz obszar od wymienionej wsi po rzekę Prądnik idący łukiem aż po wieś Krowodrzę, która także nadana została miastu z zachowaniem jednak wcześniejszych praw własnościowych biskupa krakowskiego¹². Jednocześnie dokument lokacyjny określił 30-letnie nadanie dla wójtów krakowskich, które, zgodnie z obecną historiografią Krakowa, obejmowało późniejszą Czarną Wieś, Nową Wieś i część Łobzowa¹³. Odwołując się do tej odległej przeszłości, rada miasta Krakowa wnioskowała o włączenie do Krakowa całego wieńca jurydyk okalających zewnętrzną stronę murów obronnych, a także położone znacznie dalej na północ wyżej wymienione wsie, tj., powtórzmy, Czarną Wieś, Nową Wieś, Łobzów i Krowodrzę.

Swoje prawa miasto argumentowało tym, że od tej pory „krakowski zespół miejski miał się stać jednolitym miastem, złożonym z obejmującym dawne miasta satelitarne, przedmieścia i jurydyki: 1. Kraków właściwy z przedmieściami Piasek i Smoleńsk, 2. Kazimierz ze Stradomiem i jurydykami Wielkorządka i Groble, 3. Kleparz z przedmieściem Wesoła”¹⁴.

Zwraca uwagę niezwykle celna argumentacja, uznająca, że ziemia nadana w akcie lokacji wójtom, była gruntem natury miejskiej, dodajmy – natury niezmiennej w swej istocie, mimo dokonanych na przełomie wieków przemian własnościowych. Nie wiadomo natomiast dlaczego nie pojawiają się w żądaniach terytorialnych rady miasta wsie Grzegórzki i Dąbie, kupione przez miasto w 1388 i 1389 roku. Być może uznano, że jako tereny nabyte później, a nie nadane wraz z lokacją, nie mieszczą się w ogólnej literze prawa o miastach.

Ogólna konkluzja jest jednak taka, że postulowany program rozszerzenia granic był dla Krakowa niezwykle korzystny. Miasto uzyskiwało przestrzeń rozwojową w każdym kierunku, poza zajęta przez rozbiór austriacki stroną południową. Na Piasku, Smoleńsku i Wesołej perspektywiczną rolę spełnić mogły duże powierzchnie wolne od zabudowy. Jednocześnie wytyczone zostały osie kompozycyjne miasta poprzez możliwość włączenia do Krakowa dłuższych odcinków traktów drożnych wychodzących z Krakowa (trakt zwierzyniecki, droga do Retoryki (ul. Wolska, dzisiaj ul. J. Piłsudskiego), ul. Garncarska (dzisiaj ul. Krupnicza), ul. Szeroka (dzisiaj ul. Karmelicka), Trakt Sławkowski (dzisiaj ul. Długa), trakt warszawski (dzisiaj ul. Warszawska), ul. Lubicz, trakt ruski (dzisiaj ul. Kopernika). Zarysowała się jednocześnie korzystna możliwość przesunięcia środka ciężkości miasta na północ, pomiędzy Kleparzem a Krowodrzę, gdzie mogło powstać nowe centrum handlowo-komunikacyjne, np. na Błoniu, na skrzyżowaniu dawnych szlaków: śląskiego i wielkopolskiego.

Ostateczny projekt rozszerzenia granic, wraz z proponowanym podziałem miasta na cyrkule, magistrat krakowski przesłał na ręce Komisji Policji Obojga Narodów 13 marca 1792 roku. Projekt ten został zaakceptowany i 14 kwietnia zaprzysiężono nowy magistrat Krakowa, ale rozumianego już jako miasto wydzielowe, w nowych granicach. Ostatnim akordem tego procesu był podział miasta na cyrkule, którego dokonano 25 kwietnia¹⁵.

Odtąd Kraków dzielił się na cztery cyrkule: Krakowski, Kazimierski, Garbarski i Kleparski, z których pierwszy obejmował miasto w obrębie murów i zamek (594 posesje), drugi – Kazimierz wraz z Podbrzeziem, miastem żydowskim i Stradomiem

¹² Por. tekst przywileju w: *Przywileje Lokacyjne Krakowa i Poznania*, oprac. A. Kłodziński, Poznań 1947.

¹³ J. Mitkowski, *Kraków lokacyjny*, [w:] *Studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957.

¹⁴ J. Bieniarzówna, J. Małecki, op. cit., s. 597.

¹⁵ *Materiały...*, s. 109.

Plan miasta Krakowa w obrębie okopów, nakładem D.E. Friedleina w Krakowie, skala 1:9600, autor T. Żebrawski, miedzioryt, wł. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 23/T/VIIIa5

(437 posesji), trzeci – północno-wschodnie przedmieścia Krakowa: Garbary, Biskupie, Smoleńsko, Podzamcze oraz Czarną Wieś, Nową Wieś, Łobzów (484 posesje) oraz czwarty z Kleparzem, Pędzichowem, Lubicz, Wesołą, Brzegiem Miejskim i Krowodrzą (373 posesje)¹⁶. W ten sposób Kraków osiągnął wszystko to, co było wcześniej postulowane. Nie było jednak dane miastu osiągnąć realnych korzyści z tak ułożonych granic.

Rozwój przestrzenny w rzeczywistości rozbiorowej

Już po kilku miesiącach, 12 kwietnia 1792 roku, wraz z dojściem do władzy konfederacji targowickiej sprawa uległa generalnej zmianie. Nowe władze Rzeczypospolitej, w misyjnym zapale niszczące wszystko, co było dziełem Sejmu Czteroletniego, jednym aktem przywróciły stary porządek, wypychając znowu Kraków w granice murów obronnych i nadając niezależność włączonym do miasta wsiom, jurydykom i miastom satelickim¹⁷. Ten reakcyjny akt nie mógł się jednak utrzymać. Zbyt duża była już świadomość samego mieszczaństwa, zbyt daleko posunięte oczekiwania poprawy sytuacji miast. Sejm

rozbiorowy zwany grodzieńskim, 4 marca 1793 roku dokonał nowej, tym razem odgórnej reformy. Kraków został na powrót rozszerzony, tym razem jednak tylko o trzy z czterech wymienionych wyżej cyrkulów. Na skutek protestów mieszczańskich drugi cyrkul stał się niezależnym miastem pod nazwą Wolne Miasto Rzeczypospolitej – Kazimierz¹⁸. Także i ta reforma miała krótki żywot. 24 kwietnia 1794 roku Tadeusz Kościuszko wydał dekret, który przywracał wszystkie ustalenia sprzed konfederacji targowickiej¹⁹. Oznaczało to powrót do aktów prawnych Sejmu Wielkiego, a więc do granic ustalonych na przełomie 1791 i 1792 roku i podział na cztery cyrkule, co oznaczało ponowne włączenie Kazimierza do Krakowa. 15 czerwca 1794 roku, wraz z wkroczeniem do Krakowa wojsk pruskich, sprawa rozszerzenia granic znalazła się ponownie w martwym punkcie. Okupacyjne władze pruskie, świadome

¹⁶ Adam Chmiel, *Ustrój Miasta Krakowa w XIX w.*, Kraków 1932, s. 80–81.

¹⁷ *Materiały...* s. 110.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ *Atlas Miasta Krakowa*, red. K. Trafas, Kraków 1988. Więcej o problematyce dziejów Krakowa w okresie powstania kościuszkowskiego zob. Tadeusz Kupczyński, *Kraków w Powstaniu Kościuszkowskim*, Kraków 1912, s. 63–122; W.M. Bartel, *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego*, Wrocław 1959.

Planta Miasta Krakowa z przedmieściami roku 1785 zrobiona, tzw. Plan Kollątajowski, skala ok. 1:3000, aut. M. Dębski, K. Szarkiewicz, rkps, tusz i piórko, ul. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 2104/VII

konieczności oddania Austrii Krakowa w ramach postanowień III rozbioru Polski, nie podjęły żadnych decyzji w sprawie miasta. Formalnie trudno nawet powiedzieć, jaki stan prawny wówczas obowiązywał. Dla pospolitego człowieka oznaczało to ogromne zamieszanie. W jurdykach i gminach podmiejskich nadal urzędowali zdeorientowani wójtowie, swe pretensje do decyzji zgłaszała rada miasta Krakowa, od decyzji której emanypował się Kazimierz i Kleparz. W takiej sytuacji, w styczniu 1796 roku Kraków przejęły władze austriackie. Rozpoczęła się tzw. I okupacja austriacka, trwająca do 1809 roku.

Nowe władze, mające przed sobą ogromne zadanie uporządkowania administracyjnego ziem III zaboru, czyli tzw. Galicji Zachodniej, potraktowały problem Krakowa jako fragment większej całości i nie spieszyły się zbyt z uporządkowaniem zaistniałej sytuacji. Nad sprawą reformy administracyjnej pra-

cowała zachodnio-galicyska Komisja Nadworna. Nie było już jednak mowy o wysłuchaniu głosu Krakowa, o jakimś programie konsultacyjnym uwzględniającym chociażby racje historyczne. Nie znamy żadnych materiałów, na podstawie których konstruowano nowy projekt rozszerzenia granic. Wiemy natomiast, że zatwierdził go w 1800 roku cesarz Franciszek II. Z realizacją należało jednak poczekać dwa lata. Najpierw w 1801 roku zatwierdzono reskrypt cesarski w Gubernium Galicji Zachodniej, a następnie rozpoczął się trwający rok proces włączania poszczególnych przedmieść do Krakowa, który ostatecznie zakończył się 1 września 1802 roku, kiedy magistratowi krakowskiemu podporządkował się, najdłużej stawiający opór magistrat Kazimierza²⁰. Powyższą datę trzeba uznać za koniec procesu rozszerzenia granic Krakowa, rozpoczętego jeszcze w czasach Sejmu Czteroletniego.

Jak przedstawiały się nowe granice Krakowa ukazuje plan Teofila Żebrowskiego wykonany w 1836 roku. Na pierwszy rzut oka widoczna jest najistotniejsza różnica pomiędzy Krakowem z czasów Sejmu Wielkiego i z 1802 roku. Zrezygnowano mianowicie z przyłączenia wsi na północno-zachodnich rubieżach miasta (Krowodrza, Nowa Wieś, Łobzów, Czarna Wieś). To bardzo istotne ograniczenie miało, i ma do dnia dzisiejszego (na dobre i na złe), niezwykle istotne konsekwencje. Kraków

²⁰ R. Sikorski, *Kraków ok. 1900 r. oraz jego podział administracyjny w ciągu XIX stulecia*, Kraków 1904, s. 1.

Grundriss der freien Stadt Krakau (Plan z czasu Wolnego Miasta Krakowa), 1817, skala 1:7000, aut. M. Passeck, rkps, tusz, akwarela, wł. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. B/T/VIIIa²¹

rozwiał się bowiem jedynie koncentrycznie, zachowując centralną pozycję Rynku Głównego. Nie zaistniała możliwość stworzenia nowego centrum miasta (co dokonało się np. w Warszawie), a następne rozszerzenia granic dokonane w XX wieku ten koncentryczny układ spetryfikowały. Jakiego rodzaju to do dnia dzisiejszego rozliczne problemy z jednej strony i atuty urbanistyczne – z drugiej, powszechnie wiadomo. Jako komplikację warto przywołać np. istniejące w związku z tym ciągle problemy komunikacyjne miasta metropolitalnego, którego przestrzeń terytorialna wciąż wymaga przebijania się przez historyczne centrum. Zarazem jednak łatwo dostrzec zalety tej kompozycji miasta dla rozwoju przemysłu turystycznego. Tereny włączone do miasta objęły wieńiec XVIII-wiecznych jurydyk Krakowa i Kazimierza oraz same miasta Kazimierz i Kleparz. Od strony zachodniej, na odcinku od Wisły do ul. Krupniczej, granica Krakowa została wytyczona zasadniczo na linii rzeki Rudawy, choć bezpośrednio przy jej ujściu do Wisły miasto przekroczyło koryto rzeki, wcielając w swój obszar dawne jurydyki Węgrzyckie, Kolegiackie i Wygodę. Na wysokości ul. Krupniczej Rudawa ostro zakręcała na wschód, a granica miasta poprowadzona była na północ linią oddzielającą od Czarnej i Nowej Wsi. Od północy granicę Krakowa oparto na linii okopów kościuszkowskich z 1794 roku, które przebiegały na tyłach dzisiejszej Politechniki Krakowskiej, dzięki czemu granica zachowała na tym fragmencie kleszczowy rys. Na odcinku od traktu warszawskiego do traktu mogińskiego granica została poprowadzona linią niemal prostą na wschód, nieznacznie opadając w kierunku południowym. Od traktu mogińskiego granica Krakowa biegła na tyłach ogrodów jurydyki Wesoła, dochodząc do koryta Starej Wisły w okolicy dzisiejszej ul. Łazarza. Ostatni odcinek granicy

wyznaczało koryto Wisły, najpierw stare, a później obecne. Tak wyznaczone granice obejmowały obszar około 7,79 km kw., który w 1815 roku zamieszkiwało 23 387 osób²².

Następne półwiecze to czas wytężonego wysiłku władz miejskich, do 1809 roku austriackich, a od 1815 roku senatu Wolnego Miasta Krakowa, mającego na celu zagospodarowanie przestrzenne terenów włączonych. Działania te, znane jako upiększanie i porządkowanie Krakowa, są rzecz jasna problemem wykraczającym poza zakres niniejszego opracowania, stanowią jednak, co należy podkreślić, niezwykle istotny proces rozwojowy miasta. Z konieczności wspomnieć trzeba o zburzeniu średniowiecznych fortyfikacji i założeniu na ich terenie Plantacji miejskich, czyli Plant, a także o rozpoczętym, a do dnia dzisiejszego nie ukończonym porządkowaniu otoczenia Wawelu, w szczególności w obrębie zakola przed Groblami. Zrealizowano też projekty zmian urbanistycznych w obrębie starego miasta Kazimierza. Z naciskiem należy podkreślić, że mimo wielu popełnionych wówczas błędów, nieuzasadniona jest jedynie pejoratywna ocena ówczesnych realizacji, co najpełniej znajduje swój wyraz w stereotypowym określeniu: epoka rajców burzymurków. Jest to szczególnie istotne zwłaszcza w odniesieniu do współczesnych realizacji, które powstały przy zupełnym braku poszanowania dla stworzonych wówczas wartości. Klasycznym, acz nie jedynym przykładem może być tu hotel „Radisson” przy ul. Straszewskiego 17 (projekt Wojciecha Obtulowicza), który niszczy oś widokową Wawelu, optycznie nie mieści się w założonej przestrzeni i zupełnie nie koresponduje z sąsiednim gmachem filharmonii (choć warto docenić w przedmiotowej realizacji dobrze rozwiązany problem odsłonięcia widoku na Planty i Pałac Biskupi z osi ul. Zwierzynieckiej).

Stan przestrzenny Krakowa zasadniczo nie zmienił się od 1802 roku aż do początku XX wieku. Wprawdzie w okresie Księstwa Warszawskiego (1809–1813) przejściowo włączono do Krakowa Podgórze, ale wobec klęski wyprawy moskiewskiej Napoleona, zdobycza ta okazała się nietrwała. Podobnie nietrwałe były próby włączenia do Krakowa w 1838 roku Krowodrzy, Czarnej Wsi, Zwierzyńca i Łobzowa, podjęte przez Senat Rzeczypospolitej Krakowskiej²³. Po upadku tego organizmu państwowego (1846) zachowała się jedynie zwierzchność polityczna magistratu krakowskiego nad Czarą Wsią, do której w 1854 roku dołączyły Grzegórzki, Dąbie i Beszcz z Głębiniowem. Owe kierownictwo polityczne magistratu nie oznaczało jednak, jak czasem można przeczytać w literaturze, włączenia do Krakowa i nie znalazło przełożenia na urbanizację wymienionych wsi. Zwierzchność magistracka została zresztą tu zniesiona po utworzeniu starostwa krakowskiego w 1867 roku²⁴. Z tą chwilą Kraków zamknął się na prawie 50 lat w obszarze 6,88 km kw., który w żaden sposób nie odpowiadał aspiracjom rozwojowym i potencjałowi demograficznemu miasta.

²¹ J. Bzinkowska, *Najstarsze mapy Krakowa w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, z. 20, 1998, s. 7–17.

²² *Kommissiya Organizacyina Przez Trzy Nayiasniejsze Dwory Ustanowiona, Podział Miasta Wolnego Krakowa Na Gminy*, Kraków 1815.

²³ R. Sikorski, op. cit., s. 5.

²⁴ Ibidem, s. 8–9.

Wnioski końcowe

Na koniec warto wyciągnąć kilka wniosków o charakterze ogólnym, dotyczących rozwoju przestrzennego Krakowa od końca XVIII do połowy XIX wieku.

1. W okresie tym wciąż widoczna jest tendencja rozwoju przestrzennego miasta wzdłuż osi stożka Prądnika, tj. na kierunku północ – południe. Próby poszerzania miasta w kierunku południowym poza granicę Wisły – Zakazimierki, zostały powstrzymane skutecznie przez wydarzenia polityczne, w szczególności przez I rozbiór Polski, a następnie przez upadek Księstwa Warszawskiego.
2. Począwszy od schyłku XVIII wieku pojawia się zamysł, a następnie próby włączenia w granice Krakowa wsi na zachodnich przedpolach miasta (Czarna Wieś i Zwierzyniec). Zamiar ten wprawdzie nie został urzeczywistniony, ale zwraca uwagę, że w czasie rozwoju przestrzennego Krakowa za prezydentury Juliusza Lea (1909–1915) właśnie gminy na zachodnich przedmieściach miasta były do tego najbardziej przekonane i najlepiej przygotowane.

Wyrażały też najmniej obaw i protestów w związku z ich wcielaniem w granice Krakowa.

3. Zwraca jednocześnie uwagę zupełny brak zainteresowania wschodnimi przedmieściami Krakowa, w szczególności z związanymi z miastem od XIV wieku wsiami Grzegórzki i Dąbie.
4. Charakter rozszerzenia granic Krakowa w 1802 roku na trwałe pozostawił centrum w obrębie Starego Miasta i Rynku Głównego.

W powszechnym przekonaniu rozszerzenie granic Krakowa za czasów prezydentury Juliusza Lea miało największy wpływ na rozwój Krakowa. Trudno temu przekonaniu zaprzeczać. Wielka Lokacja z 1257 roku oraz powstanie „Wielkiego Krakowa” Juliusza Lea to dwa kluczowe wydarzenia w dziejach Krakowa, z którymi inne jak dotąd nie wytrzymują porównania. Innym znaczącym dokonaniem w tej dziedzinie jest niewątpliwie opisany wyżej proces z przełomu XVIII i XIX wieku. Podjęte wówczas decyzje, mimo zagmatwanego procesu decyzyjnego, wytyczyły kierunki rozwoju Krakowa i wywarły istotny wpływ na dzisiejszy kształt i przestrzeń funkcjonalną miasta.

The first “Great Krakow” – the process of “splitting” of the defensive walls of Krakow 1791–1802

The year 1802 forms an extremely important caesura in the history of Krakow. The date marks the turning point in the spatial development of Cracovian settlements and is the key to understanding of many issues from history, architecture and urban planning of Krakow. It was the year in which the medieval town boundaries finally “split”; their real and at the same time symbolic determinant was the defensive walls. New, demarcated then boundaries covered the area several times bigger than the existing one. Pre-town areas were annexed to Krakow, which had been forming throughout several past centuries, creating their own administrative structures. Groble, Nowy Świat, Grabary or Piasek, Biskupie, Pędzichów and Wesoła, having so far their own characteristics and living with a separate identity, became the areas of rapid, but not completely consistent urban planning activity. Simultaneously two town organisms were incorporated into the area of Krakow: Kazimierz and Kleparz, which having the 14th century origins of their location history, met the new territorial shape without enthusiasm, and even with some hostility. This conditions engendered on the one hand certain difficulties, and on the other set the directions of further development of Krakow, which to some extent apply until today.

Characteristic for the spatial development of Krakow from the end of the 18th century until the half of the 19th century is the constant tendency of the growth of the city along the axis of the Prądnik cone – i.e. in the direction north-

south. The attempts to enlarge Krakow in the southern direction beyond the boundary of the Vistula – Zakazimierki, were effectively prevented by political events, in particular by the 1st partition of Poland, and then by the fall of the Duchy of Warsaw.

Beginning at the end of the 18th century a project appeared, and then attempts to include in Krakow’s boundaries villages from the western foregrounds of the city (Czarna Wieś and Zwierzyniec). The intention was not in fact realised, but at the time of the spatial development of Krakow during Juliusz Leo’s presidency (1909–1915) precisely the communities in the western suburbs of the city were the most convinced and the most prepared for it. They expressed least worries and protests related to the incorporation into Krakow’s boundaries. The complete lack of interest in the eastern suburbs of Krakow is noteworthy, in particular in the villages Grzegórzki and Dąbie, connected with the city since the 14th century. The character of enlargement of Krakow’s boundaries from 1802 permanently retained the city centre in the area of the Old Town and the Main Market.

According to popular belief the enlargement of Krakow’s boundaries during Juliusz Leo’s presidency had the greatest influence on the development of Krakow. The Great Location of 1257 and the creation of Juliusz Leo’s “Great Krakow” are two key events in the history of Krakow, with which others so far do not bear comparison.